

AFRİKA'DA SÖMÜRGEÇİLİĞİN XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR KURULAMAMASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

Doç. Dr. Ahmet KAVAS

Sömürgecilik her ne kadar Fenikeliler gibi Akdeniz ve Kızıldeniz havzasında etkili olan ve farklı noktalarda koloniler kuran devletlerin dönemine kadar giden üç bin yıllık bir geçmişse sahipse de aslında bugün bizim anladığımız manada Avrupa devletleri tarafından XVI-XX. yüzyıllar arasında, özellikle Afrika başta olmak üzere Asya ve Amerika'da, uygulanmıştır.

Avrupalılar'ın Akdeniz havzası dışındaki denizlere açılmasıyla birlikte daha önce bilmedikleri yeni coğrafyaları, kendi tabirleriyle "keşfetmelerinin" ardından buraları sömürgeleştirme dönemi başladı. Bu aynı zamanda bugün dünya hakimiyetine sahip olmaları noktasında attıkları en ciddi adımın bir başlangıcıydı. Daha önce Haçlı Seferleri sırasında Doğu Akdeniz bölgesinde etkinliklerini büyük oranda kaybeden Avrupalılar Kuzey Afrika'dan İspanya'ya kadar yayılan Müslüman varlığıyla iyice bölgelerine sıkışıp kaldılar. Endülüs Emevileri, Fâtımîler, Eyyûbiler, Memlûkler ve nihayet Osmanlılar yüzünden Akdeniz bölgesinde bilhassa siyasî ve idarî etkinlik kuramadılar. 1490'lı yıllarda İspanya'daki Müslümanların iktidarına son veren ve başlarını İspanyolların çektiği Avrupalı güçler derhal Akdeniz'e açıldılar ve 1505 yılından itibaren Kuzey Afrika'da önemli kaleleri ve şehirleri birer birer ele geçirdiler. Bunu aynı yıllarda Afrika'nın batı sahillerini dolaşan Portekizliler'in deniz seferleri takip etti. Her iki Avrupalı güç yüzünden kısa zamanda Kuzey ve Doğu Afrika sahillerinde yüzyıllardır hüküm süren Müslüman varlığı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldi.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa'da Avrupalılarla yaptığı mücadele XVI. yüzyılın başından itibaren kısmen Akdeniz'e kaydı ve tabii olarak Kuzey Afrika'da İspanyollar'a karşı, Kızıldeniz ve Doğu Afrika sahillerinde de Portekizliler'e karşı ciddi bir karşı duruş halini aldı. İspanyollar'ın başta Cezayir olmak üzere Tunus ve Trablusgarp'ta ele geçirdikleri ve çoğunu tahrip ettikleri şehirler ve kaleler birer birer geri alındı. İçlerinde Cezayir'in batısındaki Vehran (Oran) şehri gibi 1708 yılına kadar İspanyollardan yaklaşık iki yüzyıl boyunca bir türlü kurtarılamayan yerler de vardı. Kızıldeniz'de ise

Cidde önlerine kadar gelen Portekiz donanması karşısında Mekke ve Medine gibi Kutsal Topraklar'ın da büyük bir tehlike içine girmesi üzerine Mısır'daki Memlûk idaresine son veren Osmanlılar'ın bu denize de açılmaları gerekti. Kısa zamanda Kızıldeniz'den uzaklaştırılan Portekiz donanması sadece burada etkisiz kılınmamış, aynı zamanda XVI. yüzyıl boyunca Batı Hint Okyanusunda, Güney Arabistan sahillerinde ve Basra Körfezi bölgesinde sıkı bir takibe alınmıştı.

Kısacası Afrika kıtasını XVI. yüzyılda tamamen ele geçirmeyi amaç edinen Avrupalılar'ın bütün planları Osmanlı Devleti tarafından boşa çıkarıldı. Medeniyetle çok erken dönemde tanış olan Kuzey ve Doğu Afrika sahillerinin böylesine güçlü bir saldırı karşısında Osmanlı Devleti tarafından korunması kıtanın iç bölgelerindeki, özellikle bugünkü Çad Gölü havzasına yakın Bilâdü's-Sudan denilen coğrafyadaki Kânim-Bornu Sultanlığı ile ve bugün Mali Cumhuriyeti ile Nijer Devleti arasındaki bölgede kurulu Songay Sultanlığını da harekete geçirdi. Yine XVI. yüzyılda bu bölgenin en doğusunda bugünkü Sudan topraklarında kurulan Func ve Darfur Sultanlıkları, Etyopya'nın güneydoğu bölgesinde kurulan Harar Emirliği, yine bugünkü Nijer'in güneyi ile Nijerya devletinin kuzeyi arasındaki Kano Sultanlığı ve Hevsa devletleri ile Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da kurduğu eyaletleri üzerinden İstanbul ile yakın münasebetler başladı. Osmanlı Padişahını bütün Müslümanlar'ın halifesi olarak gören bu bölgedeki Sultanlıkların bağılıkları XX. yüzyılın başına kadar devam etti.

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasının Kuzey ve Doğu bölgelerinde askeri ve idari gücünü artırdığı dönemlerde Cezayir eyaletinin batısında komşusu olan Fas'taki Sa'diler ve onların yerini alan bugünkü Fas krallarının da mensup olduğu Filali hanedanı ise Batı Afrika'da 1591 yılında Songay Sultanlığına son vererek bu bölgede bir hakimiyet tesis etti. Bu sultanlığın merkezi olan Timbuktu'da Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da kurduğu Garp Ocakları'na benzeyen Timbuktu Paşalığı'nı kurmaları aslında onların da bir tür nüfuz altında oldukları görülüyordu.

1516'da Osmanlı Devleti'nin Cezayir sahillerinde başlayan Kuzey Afrika'daki varlığı kısa zamanda Mısır, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletleri şeklinde idarî birimlere dönüştü. Kızıldeniz'in batı sahillerinde ise Habeş eyaleti adıyla merkezi bugünkü Sudan devletinin Sevakin adası olan beşinci bir eyalet daha kuruldu. Bu eyaletlerinin her

birinin Osmanlı dönemindeki tarihi iyi incelendiği takdirde Avrupa sömürgeciliğinin gerçek manada Afrika kıtasında yerleşmesinin neden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, hatta XX. yüzyılın başına kadar sarktığı anlaşılacaktır.

Afrika kıtasının Kuzey ve özellikle Kızıldeniz havzasının böylesine Avrupa yayılmacılığına karşı koruma altına alındığı bir dönemde batı ve güney sahilleri her türlü sömürgecik girişimi için ilk adımı oluşturdular. Portekiz donanmasının ardından kıtanın bu tarafına İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere donanmaları açılmaya başladılar. Kuzeybatı Afrika bölgesi Fas'ta Sa'diler ve ardından Filâli hanedanı tarafından Avrupa sömürgeciliğine karşı korunurken Batı Afrika sahillerinde Senegal'den başlamak üzere Güney Afrika'daki Ümit Burnu'na kadar bir çok bölgede ticari koloniler kurulduğunu ve buralardan başta köle ticareti olmak üzere kendileri için gerekli maddeleri aldıklarını görmekteyiz. Kısa zamanda Avrupa donanmalarının cirit attıkları Batı Hint Okyanusu adalarından Moritus (İle Maurice) ve Reunion ile Doğu Hint Okyanusu adalarından bugünkü Endonezya devletini oluşturan Sumatra, Cava ve Selebes gibi adalar modern sömürgeciliğin ilk adımlarını oluşturdular.

Avrupa Sömürgeciliği XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca daha ziyade Afrika kıtasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde fazla bir varlık gösteremedi. XIX. yüzyıla girildiğinde Avrupalılar'da Afrika'yı tanıma merakı en üst seviyeye çıktı. XVIII. yüzyılda birkaç meraklı dışında pek cesaret edilmeyen kıtanın iç bölgelerine gitme ve oraları tanıma, kendi tabirleriyle keşfetme serüveni başladı. Kısa zamanda Avrupa'da birbiri ardına kurulan ve çoğu kralların himayesinde desteklenen farklı Coğrafya Cemiyetleri ve Enstitüleri genç maceraperestleri buralara gitmeye teşvik ettiler, içlerinden sağ dönebilenlere büyük mükafatlar ve madalyalar takdim edildi. Genç coğrafyacıların bu azimli ve kararlı seferlerini askerlerin oldukça acımasız davranışlarla gidişleri ve misyonerlerin yerlileri Hıristiyanlaştırmak için uzun süren yolculukları takip ettiler.

Hem Kuzey Afrika'da, hem de kıtanın diğer sahillerindeki yerleşim mahallerinde bulunan Avrupalı konsoloslar kıtanın iç bölgelerine kendi vatandaşlarının veya onların himayesinde düzenlenen bu seferlerin gerçekleşmesi için büyük gayret gösterdiler. Bu arada İstanbul'da bulunan Avrupalı sefirler ise yıllarca sürecektir bu seferlere

çıkacak başta kendi vatandaşları olmak üzere yardım isteyen her seyyah için Osmanlı Devleti'nden bir "buyrultu", yani bugünkü manada bir "vize" almadan yola çıkmalarına müsaade etmediler, daha doğrusu onların müspet kanaatlerini almadan yapacakları seyahatler için sorumluluk almak istemiyorlardı. Gerçi o dönemdeki buyrultu ile bugünkü vize arasında büyük fark bulunduğu da bir gerçektir. Çünkü günümüzde vize alan sadece sınırdan rahat geçiş yapabiliyor, ama ülke içinde vizesi var diye kimse ona yakın alaka göstermek durumunda değildir. Buyrultu ile gidenlere gelince seyahat ettikleri yerlerde en üst seviyede misafir olarak ağırlanıyorlardı. Genelde Osmanlı aleyhtarlığı yapmak üzere gidenlerden sadece iyi Müslüman rolü yapabilen seyyahlar böyle bir buyrultuya ihtiyaç duymadan kıtanın sahillerindeki farklı noktalarından iç kısımlara doğru ilerlediler. Bunlardan Fransız René Caillé Batı Afrika'dan başladığı yolculuğunu 1824 yılında bugünkü Mali Devleti'nin Timbuktu şehrine giderek tamamlamış ve oradan sağ olarak dönme şansına sahip ilk seyyahlardan birisi olmuştu. Yine bir başka seyyah olan Henri Duveyrier de Cezayir'in iç bölgelerinde ilerleyerek Tevarıklar arasına Müslüman kisvesi altında karışarak kendini gizlemiş ve seferini başarıyla tamamlamıştı. İngiliz Richard Burton da 1850'li yılların başında önce Kutsal topraklara, ardından da bugünkü Etyopya'nın güneydoğusunda kalan Harar emirliğinin merkezi olan ve aynı adı taşıyan Harar şehrine 1854 yılında Müslüman kılığında girebilen ilk Avrupalı seyyah olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl sonuna kadar Afrika'nın Kuzey ve Doğu sahillerini Avrupalıların işgalinden kurtarmakla kalmayıp kendi idaresine alarak muhafaza etmesi dünya tarihinde benzerine az rastlanır bir durumdur. Bu bölgeleri genelde Anadolu'dan, bazen de Balkanlar ve Kafkaslar'dan her yıl götürdüğü binlerce genç askerle elinde tutabildi. Öyle zamanlar oluyordu ki Batı Anadolu'daki bazı kasabalarda askerlik çağında genç bulmak neredeyse imkansız hale geliyordu. Oysa Avrupalılar XIX. yüzyılın ikinci yarısında başladıkları Afrika'yı sömürgeleştirme sürecinde kendi askerlerinden ziyade yerlileri zorla silah altına alarak onları kıtanın iç bölgelerine düzenledikleri askeri seferler için cephelere sürüyorlardı. Kaldı ki bu uygulamalarını sadece Afrika'nın sömürgeleştirilmesiyle sınırlı bırakmadılar ve özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları için bu kıtadaki sömürgelerinden milyonlarca asker getirip Avrupa'da birbirlerine karşı açtıkları cephelelerinde çarpıştırdılar. Bunların çoğu

cephelerde ne için yapıldığını dahi bilmedikleri savaşlar için arkalarında genelde en ufak bir iz bırakmadan ölüp gittiler.

Tarihte güçlü devletler kuran bütün Müslüman toplumların geçmişinde Avrupalılar'ın Afrika'daki uygulamalarına benzer sömürgeci bir tavır görmek neredeyse imkansızdır. Zaman zaman adaletten sapan bazı Müslüman idareciler içinde kendi tebaalarına veya ele geçirdikleri ülkelerin halklarına karşı zalimane bir tavır sergileyenler mutlaka olmuştur. Ancak onların tavırları daha ziyade kendilerine mahsus olup sömürgecilik tarzı bir sürece girmemiştir. Başka toplumları sömürmeye müsaade etmeyen İslam dininin emirlerinin etkisi büyüktür. Fethedilen topraklardaki insanlar kısa zaman içinde ya Müslüman olarak ülkelere gelenlerle birlikte yeni fetihlere katılıyorlar veya kendi inançlarını muhafaza ederek bunun karşılığında devlete bir takım ödemelerde bulunarak hem hayatlarını hem de kazançlarını garanti altına almış oluyorlardı. Oysaki Avrupa sömürgecilğinde Afrika yerlilerinin ne can güvenliği, ne mal güvenliği kalıyordu. Ellerindeki arazileri alınarak Avrupa'dan getirilen fakir köylülere dağıtıldığı gibi kendileri de zorla ya bu arazilerde çalıştırılıyor veya ülkelerini sömüren ülkelerin Güney Amerika, Karaib Denizi, Büyük Okyanus veya Hint Okyanusu'nda bulunan diğer sömürgelerine anlaşmalı işçi statüsü adıyla götürülüyorlardı. XX. yüzyılın başından itibaren ise Avrupa'da önemli fabrikaların bulunduğu şehirlere, maden ocaklarına çalıştırılmak üzere düşük ücret mukabilinde taşındılar.

Osmanlılar'ın Afrika'da buldukları müddetçe bu ve benzeri insan göçüne hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti toprakları içindeki sayıları onu geçmeyen Afrika asıllıların yaşadığı köylerin varlık sebebi de buralarda yaşayanların dedelerinin ya ülkelerini sömüren Avrupalı devletlerin idarelerinden kaçıp gelmesi sonucudur veya köle ticareti yasaklandığında Osmanlı sınırları içindeki köle tacirlerinin ellerinden alınan kölelerin hürriyetlerine kavuşturularak buralara yerleştirilmeleridir.

Geçen yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalan Afrika'daki eyaletlerinde saf bir Türk toplumuna rastlamak mümkün değildir. Günümüzde kendilerinin Türk soylu olduğunu iddia edenler de bölgeye yüzyıllar içinde sevkedilen Osmanlı askerî ve sivil memurlarının oralardaki yerli halktan olan hanımlarından doğan çocuklarının

devamı melez bir nesildir. Avrupalılar'ın hem Afrika'da, hem de diğer kıtalara sevk ettikleri yerlilerle aralarında böylesine kalıcı bir melez nesil bırakmamalarının sebebi aralarında bir akrabalığa ilişki kurmamaya aşırı dikkat etmelerinin neticesidir.

Afrika kıtasının Avrupalı güçler tarafından paylaşılması sürecinde Osmanlı devlet adamları daima yerlilerin yanında yer almışlar ve sömürgeciliği peşinen kabullenmedikleri gibi kıtadaki son cepheleri konumundaki bugünkü Libya topraklarında İtalyanlar'a karşı, Çad ve Nijer'in kuzey bölgelerinde ise Fransızlar'a karşı da savaşarak çekilmişlerdir. Hatta 1885'te Berlin'de toplanan Kongo Konferansı'na en üst seviyede katılarak kıta üzerinde mutlaka söz sahibi olduğunu gösteriyordu. Bunun sebebi ise Anadolu ile Afrika arasında kurulan bağlar asırlar içinde öylesine kuvvetlenmiştir ki artık Anadolusuz Afrika, Afrikasız da Anadolu düşünülemez olmasıdır. Eğer İstanbul büyük bir tehlike altına girecek olursa Afrika'nın bütün dayanakları tükenecekti, Afrika Osmanlı'nın elinden çıkarsa bu defa da Osmanlı Devleti'nin ayakta kalma ihtimali neredeyse kalmayacaktı. Sonuçta Avrupa sömürgeciliğine karşı yapılan mücadelede Osmanlı-Afrika bağı çözüldü ve önce Afrika sömürgeleştirildi, ardından Osmanlı Devleti de altı asırlık ömrünü tamamladı. Afrika artık Avrupalılar'ın istedikleri gibi aralarında paylaştıkları bir kıtaya dönüştü ve XX. yüzyılın ilk yarısında koskoca kıta toplumları sömürgecilerin elinden kurtulmak için çok uğraştılar. Sonuçta çoğu tarihle hiçbir bağlantısı olmayan ve aralarında devamlı bir husumeti barındıracak ellinin üzerinde devlet kurulmasına müsaade edildi.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki eyaletlerin sınırları üzerinde ve nüfuzunu kabul eden diğer mahalli sultanlıkların topraklarında kurulan modern devletlerin yüzölçümü toplam 15 milyon kilometrekareyi bulmaktadır. Yani 30 milyon kilometrekarelik bir yüzölçüme sahip Afrika kıtasının yarısı bir şekilde İstanbul ile bağlantısını muhafaza ediyordu. En azından topraklarında bir huzursuzluk çıktığında, herhangi bir Avrupalı devlet tarafından işgal edilme endişesi taşıdıklarında ilk müracaat yeri Osmanlı payitaht merkezi oluyordu. Portekiz istilasını karşısında bugünkü Kenya devletinin önemli liman şehri Mombasa XVI. yüzyılın sonunda Yemen eyaletinden gönderilen küçük bir donanmayla Osmanlı idaresine alınırken, Güney Afrika Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Müslüman azınlığın dinî konulardaki sıkıntıları XIX. yüzyılın ikinci

yarısında İstanbul'dan gönderilen bir alim vasıtasıyla çözülyordu. Moritus Adası (İle Maurice) Müslümanları ve Madagaskar Müslümanları daha önce dinî konularda bağılı oldukları Osmanlı Devleti'nden sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne de kalben bağlanmışlar ve aralarında topladıkları yardımları Ankara'ya kadar ulaştırmışlardı.

Sömürgecilik öncesinde kıtanın alabildiğine geniş bölgelerinde yaşanan barış ortamının günümüzde Afrika Birliğı tarafından yeniden tesis edilmesi için gayret gösterilmektedir. Kurulacak yeni ve kalıcı barış ortamı için Osmanlı tecrübesinden ciddi manada istifade edilebilir, böylece Avrupalılar tarafından modern Afrika devletleri arasında bilinçli veya rastgele konan çoğı sınır kavgaları ve etnik ayrımcılık üzerine kurulu husumetleri daha kolay halletmek mümkündür.